

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЖЕНЕ У ДОМЕНУ ДРУШТВЕНОГ СТАТУСА У СРПСКИМ НАРОДНИМ ПОСЛОВИЦАМА

У раду се анализира концептуализација жене у *Српским народним пословицама и другим различним као оним у обичај узетим ријечима*, а на основу домена концептуализације као што су домен удаје, домен поштења и домен моћи или утицаја. Ове домене заједно уоквирује домен друштвеног статуса, који се поставља њима као надређен. На основу поменутих домена гради се дио концепта ЖЕНА који је постојао у премодерном српском језику и српској култури, а који као такав може послужити за праћење развоја тог концепта до модерног доба. До концептуализације се долази лингвокултуролошким приступом, комбинацијом аксиолошке и концептуалне анализе. Резултат аксиолошке анализе јесу *аксиологеме*, док се концептуалном методом успостављају концептуалне метафоре и метонимије, а које су примарни механизми мишљења путем којих се открива перспектива опажања ванјезичких датости. Резултати показују стереотипну представу жене која одговара патријархалном систему у коме је анализирана грађа настајала. Жена се посматра као несамостално биће, махом инфериорно у односу на мушки род, биће дефинисано у односу на мушкарца, али и ужу и ширу породицу. Оно што жени омогућава да се издигне изнад негативне представе јесте поштење, које се прије свега везује за сексуалну невиност и за мушко-женске односе. Осим поштења, пожељне карактеристике јесу богатство и младост. Значај овог истраживања, између осталог, лежи у томе што његови резултати омогућају компаративно-контрастивну анализу са савременијом сликом жене. Тиме би се установило како и колико се вриједности, вјеровања и стереотипи мијењају кроз вријеме, односно који фактори утичу на концептуализацију појмова, у овом случају – жене, као и то како се концептуални и језички аспект саодnose.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: лингвокултурологија, концептуализација, аксиологеме, жена, друштвени статус, Српске народне пословице

1. Увод

1.1. Предмет и циљеви рада

Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи богатством и типом садржаја пружају могућност анализе из различитих научних перспектива, а једна од њих свакако је и лингвокултуролошка. Један од главних задатака лингвокултурологије јесте да открије језичку слику свијета. Према Ј. Бартмињском (2011: 39), језичка слика свијета настаје на

основу вриједности које прихватају носиоци и корисници језика. Дакле, да би се дошло до језичке слике свијета, потребно је истраживати вриједности на којима почива једна лингвокултуролошка заједница.

Посебна врста језичког, али и духовног и менталног израза који почива на вриједностима, и то оним исказаним најчешће у форми суда, јесу пословице, те управо оне чине корпус у истраживању. Пословице које је сакупио и објелоданио Вук Стефановић Караџић односе се у великој мјери на мушкарце и жене, тачније на српску жену и српског мушкарца. То показује и Савковићево истраживање у којем је подијелио пословице по темама, односно хијерархијском принципу, и установио да је на првом мјесту Бог, а „После бога човек је најсавршеније биће на пространом шару земаљскоме. (...) После човека је жена најважнији члан породице” (Савковић 1893: 11, 20). Циљ рада примарно јесте открити како се концептуализује жена у *Српским народним пословицама* и то у домену друштвеног статуса, у оквиру кога можемо издвојити поддомене удаје, поштења, те моћи/утицаја. Концептуалном и аксиолошком анализом паремиолошке грађе долази се до концептуалних метафора и метонимија, те вриједносних судова путем којих се открива перспектива поимања важног елемената вањезичке стварности какав је појам *жена*. Потребно је нагласити да је у раду ријеч о жени виђеној из перспективе Вукових савременика, али и њихових предака¹ с обзиром на то да су пословице дуговјечне и преносе се с генерације на генерацију, потенцијално модификујући форму и садржај посредством промјена које вријеме са собом носи (од социокултуролошких до оних технолошке природе), те да не заборавимо и спацијални фактор. Значај паремија је, између осталог, у томе што нам „језгровито и сликовито... преносе слике и дешавања из прошлости, на којима је заснована наша садашњост, а на којој, опет, почива и наша будућност, па на њој и будућност нових генерација” (Пејовић 2014: 201).

Вук Караџић је пословице „схватао као најсуштаственији израз народног духа [...]” (Пантић 1965: 573), те је сматрао да „оне показују и народни разум и карактер, а многе ударају и у народне обичаје” (Исто: 355). Оно што Вук назива народним разумом и карактером блиско је ономе што се у когнитивистици назива *ментална слика свијета*. С обзиром на то, испоставља се да Вука на својеврстан начин можемо посматрати и као непрокламованог когнитивисту и лингвокултуролога, што читамо и из следећег: „...увид у вредносне судове изнете у пословицама као сажетим исказима на основу искуства народа омогућује постепено разоткривање менталне и језичке слике света, тј. вредности на којима почива читава једна култура, чега је В. Караџић био свестан од самих почетака свога рада” (Дражић 2022: 183). Из наведеног још једном можемо потврдити и везу између вриједности и језичке слике свијета.

¹ Дакле, у раду се настоји доћи до концепта жене у премодерном језику и култури.

О самој вези когнитивистике, лингвокултурологије, али и о појмовима као што је *концепт*, *концептуализација* и другим релевантним појмовима за ово истраживање биће више ријечи у наредном поглављу.

1.2. Теоријско-методолошки оквир рада

Лингвокултурологија се развија из когнитивне лингвистике у посљедњој деценији 20. вијека пребацујући фокус истраживања са универзалног на специфично (Dragičević 2015: 196). Полазно гледиште јесте да је когнитивна база човјечанства универзална, али да је склона одређеним модификацијама под утицајем културе и разних друштвених фактора (Isto: 196). Заправо, лингвокултурологија је „изникла из споја лингвистике и културологије на основу идеје о нераскидивој вези између језика и културе: језик је саставни део културе који се наслеђује, у исто време он је и њено основно средство, помоћу којег се култура усваја; језик изражава специфичне црте националне културе и менталитета” (Маслова 2007: 62 према Штрбац 2018: 30).

У когнитивној лингвистици значење се изједначава са концептуализацијом, која према Лејкофу представља разумијевање феномена на основу људског физичког, емотивног, перцептивног искуства. Основна јединица како когнитивне лингвистике, тако и лингвокултурологије јесте управо *концепт*. Постоје различите дефиниције концепта, као и њему различити приступи, али за ову прилику издвојићемо сљедеће:

„...концепт се посматра као вишеслојна јединица која је организована по принципу поља. У његову структуру улази макрокомпонента која се своди на слику или представу, формирану као резултат човекових опажајних способности, затим енциклопедијско поље, у чијем су саставу информације које носиоци језика добијају током животног искуства, у процесу учења, у непосредном контакту с концептуализованим предметом или појавом, те интерпретационо поље, којим је обухваћена компонента оцене, као и друге компоненте које одражавају човеково тумачење садржаја концепта” (Стернин 2008: 8–20 према Штрбац 2018: 21).

Драгићевић наводи да је културолошки концепт заправо когнитивни концепт остварен у одређеној култури, а разлику између ова два концепта чини језгро – у центру когнитивног концепта је прототип, а у центру културолошког концепта је стереотип. Термине прототип и стереотип објашњава и разлучује на сљедећи начин:

„Прототип је вредносно неутрална, апстрактна структура, заснована на способности сажимања конкретних појава и апстраховања оног што им је заједничко и уопштено. Ако је центар концепта, тј. прототип вреднос-

но обојен за представнике одређене културе, он постаје стереотип” (Dragičević 2015: 198).

Пословицама се, као што се да закључити на основу до сада наведеног, приступа као индикаторима стереотипног мишљења. Стереотипи се у зависности од типа истраживања, односно науке која се бави стереотипима, различито и дефинишу. Наведено Ж. Требјешанин је резимирао на следећи начин:

„Социолози, антрополози и социјални психолози стереотипе схватају преваходно као укалупљена и претежно погрешна мишљења о људима и појавама, чија је улога да учврсте постојеће круте ставове, по цену фалсификовања стварности. Лингвисти, међутим, стереотипе схватају пре само као упрошћене, језиком сугерисане, друштвено утврђене, типичне (не нужно и погрешне) колективне представе о различитим сегментима стварности. Лингвисти и когнитивни психолози сматрају да нам стереотипне представе, оваплоћене у језику, омогућавају да имамо једноставну и конзистентну слику света и да се у свету лакше сналазимо. Стереотипи су фрагменти субјективне језичке слике света, тесно повезани с називом који се односи на објект стереотипа” (Trebešanin 2018: 158).

Стереотипи о жени нису ријетка тема, али полазећи од грађе из 19. вијека (или и старије) и поредећи је са оном из савременијег доба, може да се прати развој тог стереотипа и на тај начин да се допринесе изради потпуне и јасне представе жене у очима њених најближих саговорника, представника њене говорне заједнице, што је дугорочни циљ овога рада.

У истраживању се путем аксиолоше и концептуалне анализе долази до вриједносних судова који откривају стереотипну слику жене у српском језику и култури. Поменути вриједности се у лингвокултурологији називају још и *аксиологеме*. Бајрамова даје дефиницију овог појма означавајући га као „карактеристику изабрану из парадигматске серије, коју узимамо у својству оцене, остварену у великом броју пословица” (Дражић 2022: 174). Резултат аксиолошке анализе у истраживању биће представљен управо у форми аксиологема док ће концептуална анализа подразумевати успостављање основних механизма мишљења, а то су концептуална метафора и метонимија. Концептуална метафора подразумијева разумијевање једног појмовног домена преко другог (нпр. разумијевање различитих емоција преко појмова као што су пут, ватра и слично)², а концептуална метонимија представља довођење у везу два појма унутар истог појмовног домена на основу неке

² Сматрамо да није потребно наводити примјере будући да се обично понављају у оваквим и сличним истраживањима, а и у самој анализи ће бити наведени примјери за оба механизма, а самим тим ће и дефиниције бити појашњене.

блискости. Драгићевић истиче да најбоље примјере за појмовну метонимију представљају фразеологизми у којима се цијела слика тумачи као знак за разумијевање неке појаве којој је изворна слика саставни дио (*засукати руке* – отпочињати посао), као и то да је и лексичка метонимија заснована на појмовној, те даље наводи: „Појмовна метонимија је механизам мишљења, има понекад и језичке манифестације, али она пре свега служи као средство помоћу којег организујемо схватања о уређености света око нас и знатно олакшавамо свакодневни живот” (Dragićević 2010: 163).

Према Тејлору (в. Dragićević 2010), значење неке језичке форме разумијева се у контексту других когнитивних структура, такозваних *домена*, нпр. понедјељак разумијевамо унутар семантичког домена седмица, седмицу унутар циклуса дан-ноћ, док се понедјељак, седмица, дан и ноћ разумијевају унутар концепта вријеме. Ексерпирана грађа показује да се жена у Вуковим пословицама сагледава у различитим доменима као што су: друштвени односи, статус, породичне улоге, брак, изглед итд. Поједини домени испостављају се као доминантнији у концептуализацији жене као нпр. домен брака односно удаје, домен моћи/утицаја, домен зла и сл. У раду се фокусирамо на прва два поменута домена, као и на домен поштења. Одабир није насумичан, него се испоставља да сва три домена можемо заједно сагледати и разумијевати у оквиру домена друштвеног статуса, који функционише као својеврстан надређени домен осталима, што ће најбоље показати сама анализа грађе. Резултати истраживања даље ће се користити у сврху изградње свеобухватног концепта ЖЕНА, како у премодерном тако и модерном српском језику и култури, чиме се открива сегмент слике свијета уопште.

2. Аксиолошка и концептуална анализа пословица са лексемом *жена* у домену друштвеног статуса

2.1. Домен удаје

Аксиологема: Женско је створено због удаје; удаја је сврха, нада и циљ жене.³

Ако си се ти шале женио, ја сам се (од) збиље удавала.

Боље је да питају: чија је ово невјеста, него: чија је ово ђевојка.

Да се није мама уздала, не би се ни удала. Или:

Да се нијесам уздала, не бих се ни удала.

³ У раду се држимо следећег принципа у редоследу навођења елемената анализе: 1. аксиологема, 2. пословице на основу којих се аксиологема формира, 3. појашњење аксиологеме путем коментара и концептуалне анализе.

*Ђевојачког села низђе нема. Свакој ће вријеме доћи да се уда.*⁴

Ђевојка мала или велика, једнако јој се хоће сватова.

Ђевојка се сватовима нада, // Удовица нада и не нада, // Стара баба заиста не нада.

Жену и издерану капу лако је стећи.

Житни купац и ђевојачки отац не могу срећни бити. Ђевојачки отац зна се зашто...

Или мала или велика (била) невјеста, хоће се сватови и трошак.

Која се не нада она се и не уда.

Кад је зима, свућ је зима. Овако је одговорила ђевојка кад су је страшили зимом да се не удаје.

Кажу, маро, откуда ће сватови доћи. Говоре ђевојке бубици мари метнувши је на прст, па на коју страну полети, од онуда кажу да ће им доћи просци и сватови, тј. на ону страну да ће се удати. Овђе се може споменути и оно што ђевојке кашто начине на земљи од кучина као коло и усред њега посаде вавољак од кучина – као малу лутку –, потом коло у једанпут запале у четири стране, па с које се стране запали лутка, с оне стране кажу да ће доћи суђени просци.

Метнути ђевојци грану на пут. Смести је чим да се не може удати.

Погледа као сека сватове.

У ђевојке играју, // У ђетића не знају. Или: *У ђевојке коло игра, у ђетића ни у ум није.* Ђевојка се зацијело нада да ће се удати; а онај за кога мисли поћи, и не мисли о том. Ово се говори и у другим оваким догађајима.

У ђевојке свилу куповати.

Ко прије ђевојци онога је ђевојка.

Ласно је ћерки с мајком прећу сновати.

Све ми се то врти по глави као прираслој ђевојци удаја. Мјесто по глави говори се и по памети и по мозгу.

Колико је дјевојци битна удаја свједочи свака од ових пословица, које, као што се види, нису малобројне. Дјевојци удаја није шала: она се *од збиље* удаје, она се томе *нада*, у то се *узда*, удаја јој се *по глави врти*, кроз обредну игру покушава да сазна *о ткуда ће сватови доћи*, она их *погледа*, и не само то него ће се удати за првог који наиђе и планираће удају прије него што има основа за такво нешто (*У ђевојке играју, // У ђетића не знају* и сл.). Жеља за удајом је толика да побјеђује сваки страх (*Кад је зима, свућ је зима*). Због свега наведеног, логично је и вјеровање да је *жену лако стећи*. У вези са тим, не може се избјећи утисак да се довођењем жене у везу са издераном капом

⁴ У Српским народним пословицама Вук је објашњења давао у мањем фонту. У раду задржавамо тај принцип да би било јасно гдје се завршава пословица, а гдје почиње Вуков коментар. Коментари су нам значајни јер из њих често сазнајемо значење саме пословице.

њено биће опредмећује (дакле, ту налазимо метафору ДЈЕВОЈКА ЈЕ ПРЕДМЕТ) и обезврјеђује. С когнитивистичког становишта посебно је занимљива пословица *Метнути ђевојци грану на пут*. Слика постављања гране на пут метафорична је слика за спрјечавање дјевојке да се уда. Из те слике пак читамо и вјеровање да је удаја женин прави пут, једини циљ и да је она у безизлазном положају ако није удата, ако остане дјевојка. Дакле, овдје налазимо метафоре УДАЈА ЈЕ ПУТ/ИЗЛАЗ, али и ДЈЕВОЈАШТВО ЈЕ ПРЕПРЕКА. Слично је и са констатацијом: *Боље је да питају: чија је ово невјеста, него: чија је ово ђевојка*. Ту се дјевојаштво концептуализује још негативније него у претходној пословици.

Аксиологема: Женском дјетету није мјесто у родитељској кући (јер је оно штета/терет/брига).

Вуц се, зло, из куће! Кад се што врача, н.п. ђевојци да би се удала.

Говори, за попом говорила! Рече се ђевојци, и мисли се да би за попом говорила на вјенчању.

Дјевојка је одир кући (тј. све однесе, поотима од куће).

Ђевојке су ископ али част кући. Јер кућу затиру својом удајом, али се с њима опет стеку пријатељи, којима се чоек дичи.

Жени сина кад хоћеш, а кћер удаји кад можеш. Ја мислим да ова пословица није стара, и да је остала у Аустријским државама, јер је у Србији и данас још лакше кћер удати него сина оженити.

Жени сина отклен знаш, а удај шћер куд можеш.

Једна (кћи) као ниједна, двије ка' и једна, а три мисли ти. Једну је ласно удати, а и двије којекако, али кад су три онда је невоља.

Ками мајци! Као клетва – ...

Ко жени, једно веселје (има); ко удава, два. Једно што му се кћи или сестра удаје, а друго што му се брига скида с врата.

Нема горега заклада у кућу од ђевојке.

Удала се мома да је није дома.

Удајом се рјешавала ситуација „привремених чланова породице”, каквим су се сматрала женска дјеца (Стефановић 2012: 59–60 према Ристић 2020: 309). Дјевојка у кући је *зло, одир, ископ, заклада, брига*⁵, а ако их је више онда је права *невоља*, што говори да све ове пословице почивају на метафори ДЈЕВОЈКА ЈЕ ТЕРЕТ/ШТЕТА и управо зато је треба удати првом приликом (*кад и куд можеш*). Чак и у ситуацијама које немају никакве везе са удајом, постоји потреба да се дјевојци помене удаја те је тако настало и *Говори, за попом*

⁵ „Најфреквентније лексеме у пословицама пут су ка разоткривању њиховог смисла јер: „До одговора на питање шта је у центру интересовања народних твораца српских народних пословица може се доћи комбиновањем две методе: анализом тематске структуре пословица и утврђивањем најфреквентнијих лексема у њима” (Драгићевић 2013: 82 према Дражић 2022: 174–175).

говорила! Да дјевојци заиста није мјесто у родитељској кући најбоље осликава чињеница да се на повратак мајци, тј. мајчиној кући, гледа као на клетву (в. *Ками мајци!*), а испоставља се да је тога свјесна и сама дјевојка (*Удала се мома да је није дома*). Ипак, она не чини штету само боравком/останком у кући, него и својим одласком из ње (*Ђевојке су ископ али част кући*).

Аксиологема: Дјевојка/жена показује прави карактер тек кад се уда.

Док ђевојка, дур ђевојка; // Кад невјеста, баи ни с мјеста. Гледај: Девом вила, а невом гњила.

Девом вила, а невом гњила.

Свака је добра девом, но да је видимо невом. Гледај: Девом вила а невом гњила.

Стидан као млада невјеста.

Стиди се (или стидљив) као млада невјеста.

У прве три пословице јасно се истиче супротност између дјевојке и уда-те жене; док је прва *вила*, друга је *гњила*. У посљедње двије пак високи степен стидљивости показује се поређењем са младом невјестом. Аксиолошки суд на основу њих заснован је на чињеници да се управо младост користи као особина повезана са стидљивошћу, што алудира на то да временом те стидљивости нестaje, као што алудира и чињеница да и сама *невјеста*⁶ стоји као симбол и граница те стидљивости. Ополитна овим пословицама јесте: *Што дика навикла то невјеста не одвече*.⁷ Ипак, судећи по томе да је више оних пословица у којима жена показује прави карактер након удаје, испоставља се да се жена концептуализује као лукаво, превртљиво биће.

Аксиологема: Пожељно је да невјеста буде богата.

Кад се ђевојка проси, торба се не носи. Торба се код простог народа носи, али се овђе мисли да у њу јела не треба спремати надајући се да ће ђевојачки отац или род просце лијепо дочекати и почастити.

Мираз ђевојку удаје.

Не удаје се ниједна ђевојка без прђије, нити иједан поп иде без књиге у цркву.

Сиротињској ђевојци сиротни и дарови.

⁶ „Појам „младе/невесте“ подразумева најпре девојку, невесту на дан свога венчања; *недавно удату жену, али и девојку којом се неко мисли оженити; будућу жену, супругу* (РМС, т. 1. и т. 2.). РСАНУ „допуњује“ дефиницију појма младе, па се невестом сматра и жена у првој години брака; уопште млађа удата жена (РСАНУ, т. 1.а. и т. 1.б.). Разлог за овакво објашњење појма, посебно када је у питању одредница „млађа“, треба тражити у народној традицији, јер се у животу српског народа ступање у брак женске особе обављало у одређеним годинама, то јест чим девојка (према мишљењу родитеља и средине) достигне зрелост” (Стојиљковић 2017: 428).

⁷ Објашњење: *Што чоек у младости научи оно једнако чини.* Декла у Крањском језику значи *слушкиња, а деклић ђевојка.*

Пртишите на буњишите, а несрећа у кућу. Кад ко у женидби гледа на оно што ће му жена донијети. Гледај: Узех врага поред блага итд.

Језички материјал упућује на то да дјевојка (односно њена породица) треба спремити добре дарове за удају, али и да укаже част младожењиној породици тиме што ће их угостити добром храном и пићем. Наведено говори о богатству као пожељној особини дјевојке за удају. Овакав аксиолошки суд води ка концептуалној метафори ДЈЕВОЈКА/ЖЕНА ЈЕ КАПИТАЛ.

Аксиологема: Дјевојачка вриједност је онаква каквом је учини њена породица и родбина.

Гледај коњу каква ли је врата, // А ђевојци каква јој је мајка.

Гледај мајку, а узми шћерцу. По мајци ћеш познати каква је ћерка.

Гледај матер, па ходи по ћер.

Бачва бачву продаје, а сестра сестру удаје.

Какви сватови такова и ђевојка.

Тешко брату без брата, а ђевоји без свата.

Тешко земљи куда војска прође, // И ђевојци која сама дође! // Прво јој је јутро прекорено: // Да си добра, не би дошла сама.

Удесној ђевојци хром сватови.

Ушима, а не очима, ваља се женити. Ваља слушати шта људи мисле и говоре о ђевојци и о њезину роду.

Нити је она вила, нити ће за вилу поћи. Говори се за ђевојку коју други хвале.

Ако су сестра или мајка примјерног понашања, дјевојка ће се лакше удати. Ипак, не посматрају се само чланови уже породице, него и шире (*Какви сватови такова и ђевојка*; подвучено од стране аутора рада). Битно је какву репутацију имају они који су у тијесној вези са дјевојком (они се и гледају и слушају) јер се њена вриједност цијени према томе.

Аксиологема: Пожељно је да невјеста буде млада.

За невољу бабу воде // Кад ђевојке не находе.

За невољу и бабу воде.

Боља је каква гођ бабетина, него празна биљетина.

Кад ђевојке нема, добра је и баба. Гледај: За невољу бабе воде.

Прераслој ђевојци помрли сватови. Рече се за ђевојку за коју ко говори да је још млада за удају, и значи да не би побјегла кад би је сватови повели.

Ако невјеста није млада, онда је *невоља*, али с друге стране и баба је у том случају *добра*. Да су заиста постојале године које се сматрају адекватним за удају, односно оне које су се сматрале као неподобне, говори пословица у којој се сликом мртвих сватова хиперболише дјевојачка старост. Ипак, из пословице *Не би с кола скочила* јасно је да дјевојка не треба да буде ни превише млада.

Аксиологема: Удовица је жена која жељно ишчекује замјену за преминулог брачног партнера.

Ако були Турчин нестане, други јој настане (јер се може одмах удати макар који пут било, или макар била пуштеница).

Ако Турчин погине, були други не гине.

Удале би се и кћерца и мајка, но нема су чим, а нема за ким.

Удовица Бога моли: //Еда његођ да зазвони, // Еда коме жена умре, // Еда мене младу узме.

Удовица се и на кола (или на коња) пење, а све вели: нећу (удати се).

Боље је с мужем од гумна до гумна него (самој) од сина до сина. Боље се удовици удати, макар с мужем просила, него да је синови хране..

Бунар вода свака гроничава, // Удовица свака самовољна.

Удовица се поима као удавача, жена која свој положај може и настоји побољшати новим браком, те као безосјећајна јер сасвим лако мијења старог за новог мужа (...були други не гине). Овдје се као мотив поред финансијске стабилности (која се помиње у појашњењу пословице *Боље је с мужем од гумна до гумна него (самој) од сина до сина*) имплицира и оно еротско у жени које јој новодобијена слобода пружа (*Удовица свака самовољна*). Жеља за новом удајом нарочито је интензивирана кроз молитву за смрт друге жене (... *Еда коме жена умре, // Еда мене младу узме*). На тај начин жена се представља и као себична и сурова.

Колико је домен удаје богат, разуђен и заиста битан у концептуализацији жене, доказује бројност пословица у оквиру овог домена. У збирци налазимо још пословица које нису обрађене претходно у овом поглављу у домену удаје/ брака, зато што неке од њих говоре о обичајима, а остале немају сродне пословице на основу којих би се могли успоставити аксиолошки судови.

2.2. Домен поштења

Аксиологема: Поштење дјевојку позиционира високо, а непоштење јој даје ниску цијену.

Адамско кољено. Каже се за поштену жену.

Лијена али слијена. Кад је жена или њевојка лијена, али непоштена.

Мирише као душа њевојачка.

Чекај, њевојко, времена, не изгуби имена!

Мекообразној њевојци трбух до зуба.

Најгора жена ваља педесет гроша, а добра се никаквим аспрама платити не може.

Ова аксиологема произилази из неколико занимљивих пословица. Прва наведена пословица дата је у синтагматској форми *адамско кољено* и много је информативнија него што се на први мах чини. Лексема *кољено*

метонимијски стоји за лексему *род*. Испоставља се да се поштење посматра као особина која има *мушко поријекло* те да је жена коју одликује поштење у директној спречи са оним што се квалификује као *мушко*.⁸ У пословици *Лијена али слијена* поштење се супротставља љепоти, што видимо из Вуковог објашњења пословице, али и не само то, оно је ниподаштава, умањује њену вриједност. Такво вредновање интензификује се управо концептуалном метафором НЕПОШТЕЊЕ ЈЕ СЉЕПИЛО, а која се базира на метафори ПОШТЕЊЕ ЈЕ ВИД. Вид је једно од елементарних људских чула и сам човјек је визуелно биће те се особа која је слијепосматра као хендикепирана, одакле произилази да је непоштење за жену велики хендикеп када је у питању њен статус у друштву, или бар онај међу мушком популацијом, и то нарочито ако је жена млада, што показује и пословица *Чекај, ђевојко, времена, не изгуби имена!* Дата пословица сугерише да дјевојка гради свој статус у младости односно да га непоштењем губи, а што, с друге стране, имплицира да се дјевојачко поштење примарно везује за невиност, што налазимо и у пословици *Мирише као душа ђевојачка*. Метафора коју у њој налазимо јесте ДЈЕВОЈАЧКА ДУША/ДЈЕВОЈАШТВО ЈЕ ЦВИЈЕТ. Разлог зашто мирише баш дјевојачка, а не женска душа јесте тај што се дјевојаштво везује за невиност, а невиност за поштење. Дјевојачка душа је, дакле, поштена, а поштење се као вриједност повезује са лијепим мирисом, који се најчешће повезује са цвијетом, што спада у стереотипно вјеровање: „На пример, стереотипним веровањем сматрамо и то да цвеће лепо мирише (не мирише све цвеће, али неке врсте цвећа јако миришу – генерализација и аналогија; „цвеће лепо мирише“ – аксиолошка скала), или да се током лета под одмором у Србији подразумева одлазак на море” (Пауновић Родић 2019: 45). Као и у претходним пословицама, и у овој се налази висока позиционираност поштене дјевојке довођењем у везу са позитивним чулним својствима, што потврђује дату аксиологему.

У прве четири пословице налазимо, дакле, да поштење изузетно високо позиционира дјевојку, а у последње двије пословице експлицитно је да се непоштење позиционира изузетно негативно, али управо то говори о поштењу као вриједности која је високо на скали вредновања. У претпоследњој пословици занимљив је придјев *мекообразна*. Образ се увијек доводио у метафорску везу са поштењем, чашћу (то видимо нпр. у изразима *црн образ*, *бити без образа*). Ако је образ мек, онда је и част мека, односно није довољно јака, чврста, а из остатка контекста јасно је да то има негативну конотацију. Када

⁸ На основу Вуковог објашњења видимо да се синтагма односи примарно на женски пол. Међутим, треба напоменути да је ова синтагма вишезначна и да се може односити на људе уопште, означавајући срећну, добру, племениту особу (Кулишић 1970: 9), те да има и друга значења попут следећих: *осмо дијете по рођењу; осмо дијете исте мајке, које је по народном веровању, по свему изузетно, али без среће у животу; породицу, породичну лозу, род и генеалошко потомство...* (в. Стакић 2021).

је ријеч о поменутом контексту односно дијелу пословице који долази након израза *мекообразна дјевојка*, вриједи нагласити да је *трбух до зуба* слика којом разумијевамо трудноћу, али и цијели један сценарио који обухвата процес доспијевања дјевојке у гравидно стање. Ово потврђује горепоменуто тврдњу да се дјевојаштво везује за невиност. Уколико укаља част, изгуби поштење, она је на ниској цијени јер то одступа од увјерења односно концептуалне метафоре ПОШТЕЊЕ ЈЕ ЧВРСТ МАТЕРИЈАЛ/ЧАСТ ЈЕ ЧВРСТА МАТЕРИЈА. Будући да непоштење оставља и физички траг (*трбух до зуба*), испоставља се да се поштење концептуализује као печат, а дјевојачко тијело као површина у коју се печат може утискивати.

2.3. Домен моћи, утицаја

Аксиологема: Муж (и уопште мушкарац) има апсолутно право и моћ над (слабом) женом.

Ако жену тучеш, своју срећу тучеш.

Ако ми не метеш куће, мекше ми је спавати, ако ми не переш судова, гушића ми чорба. Казао некакав свекар снаси, и значи: не можеш ми напрукостити ничим.

Бој се најприје Бога на мужа. Свијет ђевојци кад се удаје.

На нејачицу свак насрће.

На псето замахни, а ђевојку удри. Ваља да се мисли да је ваља држати под заптом. Гледај: Удри ђевојци мјесто ђе сједи.

Нијесам ја твоја жена. Кад ко хоће над оним над ким нема право, да покаже своју власт и старјешинство, н.п. кад га удари, или опсује итд.

Зар сам ја твоја жена? Гледај: Нијесам ја твоја жена.

Удри зло да је горе. Ко је од себе рђав, н.п. жена или дијете, не можеш га бојем доћерати да буде бољи.

На пса замани, девојку удри.

Није се удала већ се заробила (каже се за дјевојку која се у зло уда).

Људи кад буче, жене нек муче.

Жену, пушку и коња може чоек показати, али у наруч не давати.

Пушку, жену и коња може чоек показати, али у наруч не давати.

Свака жена на свог мужа налик. Какав је муж онака је и жена.

Нема женства без чоества. Тешко жени без чоeka.

Коме туђе жене попију памет – тешко својој.

Туђа жена, а своја сјекира (на је ласно тући).

О моћи мушкараца над женом најбоље говори изрека *Бој се најприје Бога на мужа*. Она треба да живи у страху пред мужем јер је испред њега само Бог. Жена је та на коју се насрће, која бива тучена, ударана, која треба да ћути

(мучи) пред мушкарцем и која је рангирана ниже од псета. Овакве пословице формирају се око концептуализације настале механизмом метафоре ЖЕНА ЈЕ ЖИВОТИЊА. Жена је толико немоћна да мушкарцу ничим не може напрукосити, чак ни свекру: *Ако ми не метеш куће, мекше ми је спавати, ако ми не переш судова, гушћа ми чорба*. На метафори ЖЕНА ЈЕ СВОЈИНА/ВЛАСНИШТВО/ИМАЊЕ настале су пословице типа *Жену, пушку и коња може чоек показати, али у наруч не давати* и *Нијесам ја твоја жена* (о чијем значењу сазнајемо из Вуковог појашњења). Оваква употреба лексеме *жена* алудира да је по својој суштини, својој природи, жена несамостално биће, зависно од мушкарца, потчињено њему. О нераскидивој повезаности са мушким родом и потчињености њему свједоче и пословице које говоре о томе да је жена онаква какав јој је муж, дакле жена личност се посматра кроз призму његове личности, а не самостално, као и о томе да је жена у тешком положају без човјека, а на основу многих претходних, видимо да јој свакако ни са њим није лако. У вези са тим свакако треба поменути пословицу *Није се удала већ се заробила*, гдје налазимо метафоре: ЖЕНА ЈЕ РОБ, МУШКАРАЦ ЈЕ РОБОВЛАСНИК И БРАК ЈЕ РОПСТВО. Занимљиве су претпоследња и последња пословица, које говоре о туђим женама, гдје су у првој извор опасности по супругу, а у другој су оне саме у опасности од стране мушкараца.

3. Закључак

Путем концептуалне и аксиолошке анализе пословица долази се до концептуалних метафора, метонимија и вриједносних судова путем којих се открива перспектива поимања важних елемената ванјезичке стварности, а такав појам је свакако и *жена*. Као један од базичних појмова у менталном и лексичком лексикону, жена се провлачи и кроз *Српске народне пословице* као један од најбитнијих појмова.

Концептуална анализа донијела је много занимљивих концептуалних метафора путем којих се жена концептуализује у домену друштвеног статуса, а на основу њему подређених домена удаје, поштења и моћи/утицаја. Неке од успостављених метафора су: ДЈЕВОЈАШТВО ЈЕ ЦВИЈЕТ, ДЈЕВОЈАШТВО ЈЕ ПРЕПРЕКА, ДЈЕВОЈКА ЈЕ КАПИТАЛ, ДЈЕВОЈКА ЈЕ ПРЕДМЕТ, ДЈЕВОЈКА ЈЕ ТЕРЕТ/ШТЕТА, ЖЕНА ЈЕ ЖИВОТИЊА, ЖЕНА ЈЕ СВОЈИНА/ВЛАСНИШТВО/РОБ ИТД. Чак и само овако послогане, без детаљније анализе, ове метафоре намећу закључак да се у пословицама друштвени статус жене односно њено постојање опредмећује и обезврећује од стране друштва док она не постане жена у пуном смислу те ријечи (наравно, у контексту пословица), тј. док се не уда. Аксиолошка и концептуална анализа се надопуњују те је аксиолошком анализом јасно потврђено да је жена у друштву (чак и у властитој породици) великим дијелом

дефинисана према односу са мушкарцем и према мушкарцу, да се посматра као несамостално и непотпуно биће (њу не дефинишу само удаја и мушко-женски односи него и ужа и шира породица), махом инфериорно у односу на мушки род. Жена се у неколико пословица концептуализује као зла, лукава, сурова. Оно што жени омогућава да се издигне изнад негативне представе јесте поштење, које се прије свега везује за сексуалну невиност и поново за мушко-женске односе (што најбоље показују пословице о удовици). Осим поштења, пожељне карактеристике јесу богатство и младост.

Пажљиво посматрајући, видимо да се слика жена у *Српским народним пословицама*, конструисана према доминантнијим доменима концептуализације, поклапа са представом жене у једном типичном патријархалном систему какав је био заступљен и у српском друштву у моменту када је Вук прикупио те пословице. Као и сваки систем, и тај је имао и предности и мане. Рекли бисмо да је највећа предност таквог друштва жеља за одржањем моралног принципа, а највећа мана претјерана строгост према свему што од тог принципа одступа. Са тим аршинима поклапа се и негативна слика жене, с једне стране, и изразито високо позиционирање, с друге стране, оне жене која је оличење моралног принципа у *Српским народним пословицама*, што се још јасније види из свеобухватне анализе концепта жене (дакле, према свим уоченим доменима концептуализације), али о томе више другом приликом. Остаје компаративно-контрастивна анализа са савременијом сликом жене како бисмо дошли до података о томе како се и колико се вриједности, вјеровања и стереотипи мијењају кроз вријеме, односно који фактори утичу на концептуализацију појмова, прије свега жене и мушкарца, као и то како се концептуални и језички аспект саодносе.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Драгићевић, Рајна (2010). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Дражић, Јасмина (2022). *Приступи проучавању значења речи*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Кулишић, Шпиро, Петровић, Петар и Пантелић, Никола (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
- Пауновић Родић, Стефана (2019). *Стереотип жене у језичкој слици света Словака и Срба*. (Необјављена докторска дисертација). Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд. <https://nardus.mfn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/12313/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y> 19.06.2024.
- Пејовић, Анђелка (2014). Паремije као део етнолингвистичког наслеђа. *Гласник Етнографског института САНУ* LXII/2, 201–213.
- Ристић, Стана и Ивана Лазич Коњик (2020). *Когнитивни правац у српској етнолингвистици – почеци развоја и актуелни проблеми*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Савковић, Светозар (1893). *Српске народне пословице*, св. 1. Нови Сад: Матица српска.
- Стакић, Мирјана (2021), Значење синтагме адамско колено: дар или казна. *Црквене студије* 18, 445–462.
- Стефановић Караџић, Вук [1849] (1965) [фот. изд.]. Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи, У: *Сабрана дела Вука Караџића* (ур. М. Пантић, књ. IX. Београд: Просвета.
- Стојиљковић, Милица (2017). Концепт свадбе у српском језику (на материјалу речничке и паремиолошке грађе). *Philologia mediana* 9, 425–444.
- Штрбац, Гордана (2018). *Фразеологија о човеку и човек у фразеологији*. Нови Сад: Филозофски факултет.

*

- Bartminjski, Ježi (2011). *Jezik – Slika – Svet*. Beograd: Slovo Slavia.
- Dragičević, Rajna (2015). Ukrštanja kognitivne lingvistike i lingvokulturologije. U: *Speech and Languages* (ur. M. Sovilj, M. Subotić). Beograd: Life Activities Advancement Center, The Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology, 195–200.
- Trebješanin, Žarko (2018). Stereotip majke u srpskom jeziku. *Etnoantopološki problemi*, n.s. god. 13, sv. 1, 155–167.

Dragana Ristić

CONCEPTUALIZATION OF WOMEN IN THE DOMAIN OF SOCIAL STATUS IN *SERBIAN FOLK PROVERBS*

Summary

The paper analyzes the conceptualization of women in *Serbian folk proverbs and other words that are different from those used in custom*, based on the domain of conceptualization such as the domain of marriage, the domain of honesty, and the domain of power or influence. Together, these domains are framed by the domain of social status, which is placed above them. On the basis of the mentioned domains, part of the concept of WOMEN, which existed in the pre-modern Serbian language and Serbian culture, is being built, and which as such can be used to trace the development of that concept until modern times. Conceptualization is achieved through a linguistic and cultural approach, a combination of axiological and conceptual analysis. The result of axiological analysis is axiologemes, while the conceptual method establishes conceptual metaphors and metonymies, which are the primary mechanisms of thinking through which the perspective of perceiving non-linguistic data is revealed. The results show a stereotypical image of a woman that corresponds to the patriarchal system in which the analyzed material was created. A woman is seen as a non-independent being, generally inferior in relation to the male gender, she will be defined in relation to a man, but also the immediate and extended family. What enables a woman to rise above the negative image is honesty, which is first of all linked to sexual innocence and to male-female relations. Besides honesty, desirable characteristics are wealth and youth. The importance of this research, among other things, lies in the fact that its results enable a comparative-contrastive analysis with the more modern image of women. This would establish how and to what extent values, beliefs and stereotypes change over time, that is, which factors influence the conceptualization of concepts, in this case women, as well as how the conceptual and linguistic aspects are related.

KEYWORDS: linguistic and cultural studies, conceptualization, axiologemes, woman, social status, *Serbian folk proverbs*

Драгана Ристић
Истраживач сарадник
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
Србија
draganavojislaristic@gmail.com